

ОПТИМАЛЬНА МОДЕЛЬ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЮ ТА ПАРЛАМЕНТСЬКОЮ ВЛАДНИМИ СТРУКТУРАМИ В УКРАЇНІ ЯК УМОВА СУЧАСНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

THE OPTIMAL MODEL OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PRESIDENTIAL AND PARLIAMENTARY POWER STRUCTURES IN UKRAINE AS A CONDITION FOR MODERN TRANSFORMATION

Кольцов В.М.,

*кандидат політичних наук,
директор Одеського обласного відділення
Фонду соціального захисту інвалідів*

Імітація перетворень у пострадянській Україні стала ширмою, за якою великий капітал розгорнув боротьбу за власність і контроль над грошовими потоками. Видима частина айсберга – боротьба за перерозподіл повноважень між Парламентом, Урядом та Президентом стала відображенням більш глибоких процесів. І тому впровадження оптимальної моделі взаємовідносин між президентською і парламентською владними структурами в Україні є головною умовою реальних безальтернативних перетворень.

Ключові слова: президент, парламент, уряд, владні структури, Конституція, пострадянська спадщина, опозиція, інституціалізація соціальних і політичних відносин.

Имитация преобразований в постсоветской Украине стала ширмой, за которой большой капитал развернул борьбу за собственность и контроль над денежными потоками. Видимая часть айсберга – борьба за перераспределение полномочий между Парламентом, Правительством и Президентом стала отображением более глубоких процессов. И потому внедрение оптимальной модели взаимоотношений между президентской и парламентской властными структурами в Украине является основным условием реальных безальтернативных преобразований.

Ключевые слова: президент, парламент, правительство, властные структуры, Конституция, постсоветское наследие, оппозиция, институциализация социальных и политических отношений.

The imitation of transformations to postsoviet Ukraine became a screen after which a large capital opened out a fight for a property and control above money streams. Visible part of iceberg is a fight for the redistribution of plenary powers between Parliament, Government and President, became the reflection of more deep processes. And that is why introduction of optimum model of mutual relations between presidential and parliamentary imperious structures in Ukraine is the basic condition of the real without alternative transformations.

Key words: president, parliament, government, imperious structures, Constitution, postsoviet legacy, opposition, instutualization of social and political relations.

Постановка проблеми. Опозиція не ставила перед собою мети проведення економічних чи політичних перетворень і вирішення соціальних суперечностей. Основним її завданням було взяти владу. І тут прекрасно підійшли гасла про рівність, справедливості та боротьбу з корупцією. А соціальні суперечності, економічні труднощі були лише тлом для вирішення поставлених завдань.

Рішення щодо зміни Конституції стали прецедентом, що формує нову політичну і правову реальність, коли всі рішення були переведені у площину політичної доцільності. Депутати, які проголосували за політичну реформу, побачили для себе можливість, з одного боку, зменшити вплив могутнього центру – Президента, а з іншого – посилити свої позиції, що дозволяють на рівних змагатися з Урядом і Президентом.

Метою статті є аналіз імітації перетворень у пострадянській Україні та аналіз необхідності впровадження оптимальної моделі взаємовідносин між президентською і парламентською влад-

ними структурами в Україні, які є головною умовою реальних безальтернативних перетворень.

Виклад основного матеріалу. Витоки процесу політико-інституційних трансформацій в Україні зумовлені еволюцією інтересів ключових акторів радянської системи, що вдалося реалізувати при зміні обстановки по мірі того, як союзний центр втрачав контроль над ініційованими, ним же «перебудовними» процесами. Тіньовий процес накопичення радянською номенклатурою капіталів, її зрощення з організованою злочинністю стали важливою передумовою появи у неї планів політичних змін – звісно, на свою користь.

Ще за радянських часів сформувалися регіональні клани, що конкурували за фінансові і політичні ресурси – зокрема «донецький», «дніпропетровський», «закарпатський». Вони потребували конвертації накопичених ресурсів, у т. ч. статусних, у владу. Певною мірою це їм вдалося при перших демократичних виборах Верховної Ради І скликання. Еліта в Україні зберегла колишні регі-

ональні мережі і більшу частину ресурсів після розпаду СРСР, що зробило неможливим доступ на ключові позиції аутсайдерів, які не володіли підтримкою основних політичних акторів. Тому вони протягом певного часу не вбачали необхідності у впровадженні демократичних правил гри, зосередившись на приватизації. Проте така ситуація мала потенційну внутрішню конфліктність. Розподіл ресурсів між основними акторами здійснювався більш-менш консенсуально і тому був, за їх поняттями, «справедливим». А отже, сторони уважно сліdkували за тим, щоб якась група не вивищилась настільки, щоб зайняти беззаперечно домінуючі позиції. Закладалися підвалини олігархічної системи, у межах якої сценарій «переможець отримує все» був нереалістичним. Відповідно, це відкривало шлях циклам «пактів» або «картельних угод» у середовищі елітних угруповань [1].

Центром політичного життя України і одночасно «майданчиком» для представництва і примирення особливих інтересів елітних угруповань на декілька років стає Верховна Рада. Інститут виборів починає отримувати нове наповнення, адже вперше «вибори відбулися в умовах ідеологічного плюралізму та мали переважно демократичний характер». Компартія України отримала більшість у Верховній Раді, але національно орієнтовані сили здобули підтримку на місцевих виборах на Заході країни. Починається структурування нового інституційного простору: парламентом було затверджено нові нормативні акти (Декларація про державний суверенітет, постанова «Про проголошення незалежності України»), що закріплювали існування і статус-кво нового політичного поля, яке продовжувало своє формування.

Прикметно, що представники політичної еліти нової незалежної України протягом певного часу не відчували необхідності у створенні нового інституту президентства. Посаду Секретаря ЦК, який повністю підпорядковувався директивам Центру і був реалізатором його політики, було скасовано, але певний час парламентарії, залишаючись за кермом фактично єдиного владного інституту країни, не поспішали впроваджувати посаду Президента за прикладом демократичних країн або навіть сусідньої Російської Федерації, де президента було обрано ще влітку 1990 року. Впровадження інституту президентства в Україні одночасно з референдумом на підтримку Акту про державну незалежність 1 грудня 1991 року, скоріше, було продиктовано побоюваннями щодо захисту суверенітету, ніж продуманим політичним актом. Проте з появою інституту президентства демократичний принцип розподілу влади не було реалізовано у повному обсязі, оскільки, з одного боку, президент був главою держави і одночасно главою виконавчої влади України. У цій ситуації Кабінет Міністрів підпорядкову-

вався Президенту, а підзвітним і відповідальним був перед Верховною Радою. Між Президентом та Прем'єр-міністрами поступово зростало напруження, що стало характерною рисою української політики на довгі роки.

У серпні 1991 голова Верховної Ради Леонід Кравчук виступив у підтримку суверенітету України. Його політичні маневри виявилися успішними: одразу після провалу путчу відбулося проголошення незалежності України і заборона компартії. У грудні 1991 року незалежність дістала підтримку 91% виборців на загальноукраїнському референдумі, а Л. Кравчук був одночасно обраний президентом України з 62% голосів.

Субординацію Рад по вертикалі було ліквідовано, введений інститут Представників Президента повинен був остаточно скасувати радянську модель влади на місцях та створити систему публічної влади за принципом поєднання державного управління через Представників Президента з місцевим самоврядуванням, через відповідні органи місцевого самоврядування з широкими повноваженнями. Але така структура органів публічної влади на місцях не давала Представникам Президента в областях та районах можливості «виходу» до Кабінету Міністрів. Уряд не міг суттєво впливати на їх управлінську діяльність, а Адміністрація Президента не могла забезпечити тісний взаємозв'язок між місцевими державними адміністраціями та Урядом.

Суперечливість процесу інституційних перетворень полягала у тому, що спочатку новостворені демократичні інституції користувалися значною підтримкою населення. Проте, як уже було згадано вище, специфіка ситуації з інституційної точки зору полягала у тому, що у процесі інституційної трансформації легітимного статусу набула система імпортованих інститутів, діяльність яких, як засвідчила практика, була далека від відповідності прийнятним нормам і цінностям демократичного суспільства. За цих умов поступово відновлювалась легітимність і збільшувалася довіра до інститутів радянської політико-інституційної системи, які залишилися. Замість очікуваного їхнього занепаду або трансформації відбулося їхнє відновлення у нових інституційних формах, що заповнювалися старим змістом. У соціальній структурі пострадянського суспільства збереглася значна кількість статусних і рольових позицій для соціальних акторів, які займали аналогічні позиції у минулому [2, с. 156-157].

У цілому трансформаційний вектор цього періоду у багатьох аспектах був визначений так званою «радянською спадщиною»: «у встановлених правилах багато успадковувалося від типових форм взаємодії, характерних для пізнього радянського суспільства, і правила ці ставали все більш жорсткими та цинічними. Сильна залежність

інституціональних змін від вкорінених у минулому стереотипів, установок і правил життя немично призводила до стійкого відтворення авторитарно-патерналістських відносин у політичній системі» [3, с. 69].

Проте управління економікою у період президентства Л. Кравчука було неефективним. У 1992 році Кабінет Міністрів було відправлено у відставку, і новий прем'єр з Дніпропетровська, Леонід Кучма, вимагав для проведення реформ надзвичайних повноважень шляхом зменшення влади як президента, так і парламенту. Оскільки ситуація за часів Л. Кучми все одно не покращилася, к середині 1993 року між угрупованнями еліт розпочався гострий конфлікт, що відбувся на тлі страйку шахтарів у Донецькій області, який підтримали впливові лідери цього регіону. Компромісу вдалося досягти за допомогою «картельної угоди»: Кучма «добровільно» пішов у відставку, новим прем'єр-міністром був призначений представник донецького «клану», а нові парламентські і президентські вибори призначені на 1994 рік [4].

Протягом певного часу ситуація збереження правового вакууму була сприятливою для накопичення або конвертації накопичених елітою капіталів у приватну власність. Згодом загострення соціально-економічної ситуації і початок шахтарських страйків зумовили проведення дострокових парламентських виборів. Змін зазнала і посада президента: фігура нового президента Л. Кучми стала наслідком компромісу еліт, передусім, реформаторів і представників колишньої номенклатури. Проте згодом характер відносин між парламентом і новообраним президентом змінився на користь останнього, і розпочалася боротьба елітних угруповань за правове оформлення владних повноважень у Конституції України. Результатом цієї боротьби стало укладення Конституційного договору 8 травня 1995 року, який можна також вважати своєрідним пактом еліт [5].

Торг щодо прийняття нової Конституції країни тривав два роки: лише у червні 1996 року Верховна Рада прийняла її компромісний варіант. У цій ситуації президент був здатний розпустити парламент, але віддав перевагу досягненню більш «дешевої» домовленості про збереження статус-кво. Згідно з Конституцією Україна фактично ставала напівпрезидентською республікою. Проте з самого початку в основному законі було закладено низку суперечностей, не був прописаний цілий ряд засад функціонування влади у перехідному суспільстві, що з часом стало підґрунтям для його довільного тлумачення.

У цей період відбувається формування провладних партій, які більшою мірою являли собою політичні активи фінансово-промислових груп і різних сегментів еліт. Всередині еліти було досяг-

нуто певних неформальних домовленостей та угод щодо нових правил гри, у той час як аутсайди, які не мали за собою достатньої кількості ресурсів та не займали відповідних статусних позицій, поступово відсторонялися від впливу на політичний процес.

Розширення формальних повноважень, наданих Конституцією та відповідними законодавчими актами про президентські структури, призвело до закріплення домінування президента та дозволило йому розпочати формування інституційної системи з обмеженою конкурентністю. У цей період президент одноосібно міг призначати або звільняти з посади будь-якого посадовця уряду, а також впливати на призначення кандидатури прем'єр-міністра.

У межах інституту багатопартійності посилення авторитаризму президентської влади поступово призвело до зміни основної лінії розмежування між політичними силами з «лівих – правих» до «пропрезидентських – антипрезидентських».

Ще однією тенденцією партійного будівництва цього періоду стало утворення іменних виборчих блоків (В. Ющенко, Ю. Тимошенко, Н. Вітренко), які мали використовувати електоральну привабливість популярних лідерів. Подібні блоки поступово поглинали у себе партії з виразною ідеологічною платформою (наприклад, НРУ, УРП), що зрештою призводило до значного падіння електоральної підтримки та поступової маргіналізації останніх. Партійна система у цей час набуває ознак поляризованого плюралізму [6, с. 2-29].

Парламентські вибори у 2002 р. пройшли за змішаною виборчою системою. Під час виборів значною мірою застосовувалися адмінресурс та «брудні технології». Влада активно втручалася в електоральний процес за допомогою розвиненої системи фальсифікацій, під контроль президента також було поставлено основні ЗМІ. Проти політичних конкурентів і опозиційних організацій використовувалися різні форми тиску – податкова поліція, кримінальне переслідування і навіть фізичний вплив. Порушувалися, окрім виборчих, і інші політичні та громадянські права. Поліція і внутрішні війська використовувалися для розгону деяких акцій протесту.

У цей період започатковується тенденція до формування уряду не на партійних засадах, а з урахуванням політичної кон'юнктури: президент пропонував парламенту такі кандидатури на посаду прем'єр-міністра, які б мав підтримати ситуативний партійний склад більшості. Проте, підтримка Уряду була ситуативною, оскільки структура парламенту була нестабільною, фрагментованою, орієнтованою на хиткі компроміси. Треба також враховувати і вплив президентських структур на внутрішньопарламентські процеси. Перманентний конфлікт між «слабким» парла-

ментом і «сильним» президентом у кінцевому підсумку призвів до формування пропрезидентськими структурами та представниками бізнесу у 2002 році парламентської більшості, яку склали переважно ліві фракції і об'єднання.

Щоб зменшити обсяг парламентських повноважень та мати можливість ще більше впливати на законодавчу гілку влади, президентськими структурами у 2000 році було проведено всеукраїнський референдум, проте отримані результати не було затверджено парламентом, що призвело до нового сплеску конфліктності між парламентом і президентом. Інститут місцевого самоврядування продовжував перебувати у зародковому стані, попри спроби проведення адміністративної реформи. Здійснювався повний персональний контроль над органами регіональної влади шляхом призначення голів адміністрацій з широкими управлінськими правами. Призначення і відставка керівників обласних державних адміністрацій відбувалася залежно від показників на загальноукраїнських виборах.

Відсутність ефективних економічних і політичних реформ, фактичне всевладдя олігархічних кланів, корумпованість управлінської бюрократії, масове зубожіння більшості населення – все це накопичувало негативний потенціал проти режиму та його лідера та згодом призвело до ініціації опозицією політичного руху «Україна без Кучми!», що у рамках чинної системи опинилася в аутсайдерах.

З 2001 року в Україні все яскравіше проявляє себе внутрішньоелітний розкол. Не дивлячись на проявлену зовнішню політичну відчуженість більшості населення, досвід виборчих кампаній 1999 і 2002 років в Україні все більш виразно демонстрував, що «політична участь і демократичний контроль над владою знаходяться у полі суспільної уваги» [7, с. 72], на відміну від ситуації, що було діагностовано Ю. Левадою у російському суспільстві [8, с. 234].

На думку спеціалістів, «парадокс десятилітнього правління Л. Кучми полягав у тому, що економічно провальний період з 1994 по 1999 рік характеризувався політичною стабільністю, тоді як досить успішний, з економічної точки зору, другий президентський термін супроводжувався бурхливими сплесками політичної активності і завершився на небачених до цього у посткомуністичному світі 12% росту ВВП» [9, с. 42].

Завершення президентства Л. Кучми призвело до відкритого електорального змагання між офіційним «наступником» В. Януковичем і В. Ющенко, якого підтримала опозиція. Звинувачення у масовій фальсифікації результатів голосування і офіційне визнання В. Януковича переможцем виборів змусили опозицію звернутися до мобілізації мас, яка переросла у «помаранчеву революцію». Л. Кучма, який йшов у відставку, змушений був

піти на переговори, і у результаті був досягнутий інституціональний компроміс: не тільки результати сфальсифікованого голосування були анульовані, але й Конституція України була змінена з президентсько-парламентської на прем'єр-президентську форму правління. З цього моменту політичний режим в Україні, зберігаючи високий рівень нестабільності, розвивався у рамках «боротьби за правилами», при цьому рухаючись у напрямку розвиненої представницької демократії.

Президентські вибори 2004 року перетворилися у гостру внутрішньополітичну боротьбу елітарних кланів, які мали потужні фінансові та пропагандистські можливості і вели боротьбу за проведення свого представника на ключову посаду у країні. Наслідком став хиткий політичний компроміс між основними суперниками з проведення реформи політичної системи країни і перетворенню України з президентсько-парламентської у парламентсько-президентську республіку.

Верховна Рада у грудні 2004 року конституційною більшістю прийняла пакет рішень щодо змін Конституції, що поклало початок новому витку перегляду правил і переформатуванню політико-інституційної структури. Ця подія знову ж таки стала результатом домовленостей і перерозподілу владних повноважень. Актори-аутсайтери отримували можливість провести на посаду «свого» президента (В. Ющенко) ціною значного скорочення його повноважень. За новим законом зміни відбулися в інституті парламентаризму: парламентська більшість у Верховній Раді отримала право обирати прем'єр-міністра і формувати уряд. Роль інституту багатопартійності також зазнала змін. Згідно з новим законом про вибори до Верховної Ради весь її склад обирався у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за списками політичних партій. Такі зміни розширювали можливості великих партій, які мали значний ресурсний потенціал. Введенням пропорційної системи виборів фактично було закріплено домінуючий вплив промислово-фінансових груп, оскільки це позбавляло можливості балотуватися «випадковим» акторам, які не входили до складу жодної клієнтурної мережі. Проте зміни до Конституції були внесені з порушенням процедури, що у результаті посилило невизначеність і недовіру у відносинах між президентом, парламентом і кабінетом міністрів. Через шістнадцять років після появи суверенної України, суперечності Конституції знову загнали відносини між Президентом і парламентом у глухий кут. Імітація перетворень стала ширмою, за якою великий капітал розгорнув боротьбу за власність і контроль над грошовими потоками. Видима частина айсберга – боротьба за перерозподіл повноважень між Парламентом, Урядом та Президентом, на що і були спрямовані конституційні зміни грудня

2004 року, – стала відображенням більш глибоких процесів. Опозиція не ставила перед собою цілей проведення економічних чи політичних перетворень і вирішення соціальних суперечностей. Основним її завданням було взяти владу. І тут добре підійшли гасла про рівність, справедливості та боротьбу з корупцією. А соціальні суперечності, економічні труднощі були лише тлом для вирішення поставлених завдань.

Рішення щодо зміни Конституції стали прецедентом, що формує нову політичну і правову реальність, коли всі рішення були переведені у площину політичної доцільності. Депутати, які проголосували за політичну реформу, побачили для себе можливість, з одного боку, зменшити вплив могутнього центру – Президента, а з іншого, посилити свої позиції, що дозволяють на рівних змагатися з Урядом і Президентом.

Влітку 2008 року політична ситуація перебувала на порозі наступних позачергових парламентських і президентських виборів, нової відставки уряду. Після тривалої внутрішньополітичної боротьби, часткових кулуарних компромісів на січень 2010 року були призначені чергові президентські вибори, а внутрішньополітичні маневри не дозволили чинному президенту згідно з конституційними нормами достроково розпустити Верховну Раду і призначити нові позачергові парламентські вибори.

Президентські вибори 2010 року відрізнялися особливою гостротою в українському суспільстві, причиною якої була жорстока соціально-економічна криза – внаслідок неефективного управління «помаранчевої коаліції». На фоні розчарування населення у методах В. Ющенка, президентське крісло отримав В. Янукович з його гаслами «стабільності» і «покращення життя». В. Янукович поступово отримав таку кількість владних повноважень, яка перевищувала за обсягом президентські можливості Л. Кучми. Було утворено жорстку виконавчу вертикаль: В. Янукович особисто приймав рішення щодо призначення як міністрів, так і голів обласних та районних адміністрацій, будуючи таким чином мережу «клієнтів», які б знаходилися у залежності від свого «патрона». Створена Л. Кучмою інституційна структура ґрунтувалася на противагах між кількома політико-економічними угрупованнями і забезпечувала йому роль головного посередника. В. Ющенко прагнув укріпити свою владу за допомогою мереж довіри, побудованих на основі його близького оточення, втім, ця спроба була провалена, і він швидко втратив підтримку. З перемогою В. Януковича на президентських, а «Партії регіонів» – на місцевих виборах, владна вертикаль замкнулася і стала жорстко централізованою [10, с. 2-7].

Такі дії президента стали можливими тому, що В. Янукович користувався звичними для

більшості українських політиків способами прийняття рішень і формами взаємодії. Формальні інститути розвиненої представницької демократії, які, нібито, почали укріплюватись за часів В. Ющенка – конституціоналізм, парламентаризм, інститут конкурентних виборів, все ж таки виявилися слабкішими за неформальні – патронаж, клієнтелізм, непотизм, корупцію як основний засіб прийняття рішень. З приходом В. Януковича формальні правила руйнуються остаточно, їх замінюють стійкі неформальні практики. Інститут виборів втрачає свій демократичний зміст і перетворюється на маніпулятивний механізм, посилюється тиск на засоби масової інформації та знижується рівень політичної конкуренції. На цьому етапі нелегітимний вплив фінансово-промислових груп через неформальні інститути, лобі та корупція стають основними механізмами прийняття рішень у політичних інститутах.

Необдуманий імпорт інститутів та правил гри поступово призвів до обмеженої і фрагментарної інституціалізації соціальних і політичних відносин, поєднання «старих» і «нових» типів практик та інститутів. Наслідком такої інституціалізації стала наявність різного роду дисфункцій у нових запозичених інститутах. Сутність таких дисфункцій полягала у зміні або викривленні основних правил, що лежать в основі тих або інших інститутів.

З часом різна швидкість перетворень формальних і неформальних інститутів в інституційних структурах пострадянських країн призвела до створення і консервації стійкої та одночасно неефективної інституційної структури, зламати яку, попри масові очікування, в Україні не вдалося навіть за часів «помаранчевої революції» – на жаль, спроба трансформації існуючих інституцій так і не призвела до встановлення нових правил гри. Напевно, на деякий час країна виявиться зануреною у стан інституційної невизначеності, «коли актори не знаходять компромісу щодо політичних і поведінкових процедур і правил, а останні постійно змінюються, мають спорадичний характер» [11, с. 42]. Для подолання ситуації, коли кожен суб'єкт встановлює або намагається нав'язати свої правила, актори вдаватимуться до неформальних угод і встановлення нових неформальних обмежень, що будуть збільшувати багатшаровість і неефективність політико-інституційної структури, вести до тимчасової дестабілізації системи. Проте у цілому сценарій картельних угод може призвести до встановлення нової інституційної рівноваги, лише зі зміною ключових акторів. Головний ризик такого сценарію полягає у тому, що зміна позицій акторів не призведе до вагомих змін принципів формування правил гри та інституцій, і розпочнеться новий виток гри з нульовою сумою.

За такої умови відбудуться послідовні етапи бюрократизації, коли еліта буде готова домовитись раз і назавжди про базові політичні інституції, а потім демократизації, коли демократичні механізми будуть формуватись поступово шляхом значного зниження невизначеності взаємодії акторів у цілому, а демократичні інституції почнуть витіснити структури, пов'язані з пошуком ренти.

За оптимістичного варіанту розвитку подій, поступово консолідація демократії перетвориться на процес, «коли епізодичні угоди, половинчасті норми і випадкові рішення періоду переходу від авторитаризму трансформуються у відносини співробітництва і конкуренції, що міцно засвоєні, діють постійно та добровільно сприймаються тими особами та колективами (тобто політиками і громадянами), які беруть участь у демократичному управлінні» [12, с. 16-27].

Висновки. Відтак, не переоцінюючи силу та стійкість пострадянських режимів, слід визнати,

що в їх основі, на жаль, лежать фундаментальні об'єктивні тенденції пострадянського розвитку, злам яких вимагає ще довгих цілеспрямованих зусиль.

Трансформації інституційної структури політичної системи та політичного режиму задемонстрували зигзагоподібний, а подекуди і циклічний характер. Неefективність економічних і політичних реформ, олігархізація та корупція, закриття соціальних ліфтів – породжували негативний потенціал, що й проявився у ході революційних подій 2004 та 2014 років. Проте, вже друга спроба революційної трансформації існуючих інститутів має суперечливі результати. Для політичних систем пострадянських країн, і зокрема для України, особливо важливою є зважена модель взаємовідносин між президентською і парламентською владними структурами, без чого ніякі, навіть інноваційні спроби перетворень, не будуть ефективними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гельман В.Я. Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В.Я. Гельман // Политические исследования. – 2007. – № 2. – С. 81-108.
2. Мілюкова А.О. Політико-інституційні трансформації в перехідних суспільствах: закономірності та український досвід : дис. ... канд. політ. н. : 23.00.02 – політичні інститути та процеси / А.О. Мілюкова. – Одеса, 2014. – 208 с.
3. Куценко О. Зигзаги демократизації політичного режиму в Україні / О. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 65-79.
4. Романюк О.І. Національне питання в контексті проблем посттоталітарної трансформації українського суспільства / О.І. Романюк // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Вип. 4. – 2001. – № 504. – С. 238-245.
5. Романюк О.І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій / О.І. Романюк. – Харків : ХДАК, 2011. – 376 с.
6. Парламент в Україні: основні напрями та етапи еволюції (Аналітична доповідь «Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова») // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 2. – С. 2-29.
7. Куценко О. Зигзаги демократизації політичного режиму в Україні / О. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 65-79.
8. Левада Ю. От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993–2000 гг. / Ю. Левада. – М. : Московская школа политических исследований, 2000. – 576 с.
9. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51.
10. Мацієвський Ю. В. Спокуси авторитаризмом / Ю. В. Мацієвський // Критика. – 2011. – № 5-6. – С. 2-7
11. Граждане и политические практики в современной России : воспроизводство и трансформация институционального порядка / [ред. колл.: С. В. Патрушев (отв. ред.), С. Г. Айвазова, П. В. Панов]. – М. : Российская ассоциация политической науки (РАПН), 2010. – 329 с.
12. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер / Полис. – 1996. – № 5. – С. 16-27.